

סימן מז

מעמדו של תשעה באב שחל בשבת, והאם מותר לקיים בו שיעור תורה קבוע

עש"ק חזון פרשת דברים (שחל בת"ב) תשע"ה

שאלה:

ומובא בגמ' מגילה (דף ה' ע"ב): "א"ר אלעזר א"ר חנינא, רבי נטע נטיעה בפורים, ורחץ בקרונה של ציפורי ב"ז בתמוז וביקש לעקור תשעה באב, ולא הודו לו. אמר לפניו ר' אבא בר זבדא, רבי, לא כך היה מעשה, אלא תשעה באב שחל להיות בשבת הוה, ודחינוהו לאחר השבת, ואמר רבי 'הואיל ונדחה ידחה', ולא הודו לו חכמים. קרי עליה: 'טובים השניים מן האחד'."

והתוס' (שם ד"ה ובקש) מבארים שהה"א של רבי (אליבא דר' אלעזר) לעקור את תשעה באב הייתה לעקור את התענית מט' באב ולקבעה ב' באב, כדעת ר' יוחנן, כיוון שרובו של היכל נשרף בעשירי, ועל זה לא הודו לו חכמים.

ובשו"ת כתב סופר (או"ח סי' ק"א) הקשה בשם אביו החתם-סופר על דברי התוס' – אם כן, מדוע הכרח לומר שטעה ר' אלעזר בעודותו על רבי, שמא בתחילה רצה רבי לעקור את התענית מט' באב ולקיימה ב' באב מפני שרוב השריפה הייתה ביום זה. ומשלא הודו לו, רצה לכה"פ לבטל את התענית בשנים שבהן ט' באב חל בשבת. ועל כך ענה החת"ס שזה תרתי דסתרי, דאם רצה רבי לדחות את התענית בכל שנה ל' באב, משמע שס"ל דיום זה הוא עיקר החורבן, ואם כן בשנים שבהן הצום נדחה ל' באב בגלל שבת אין זו דחייה, ולא שייך לומר לגבי זה 'הואיל ונדחה ידחה'.

א. מה מעמדו ההלכתי של תשעה באב שחל בשבת.

ב. ביישובנו מתקיים שיעור תורה בכל שבת אחרי מנחה קטנה. האם בשבת החלה בתשעה באב מותר לקיים שיעור זה?

תשובה:

א. האם תענית שנדחתה ליום א' נחשבת כ'דחיה'?

בגמ' בתענית (דף כ"ט ע"א) מובא: "בשבעה נכנסו נכרים להיכל, ואכלו וקלקלו בו שביעי שמיני, ותשיעי סמוך לחשיכה הציתו בו את האור, והיה דולק והולך כל היום כולו שנאמר 'אוי לנו כי פנה היום כי ינטו צללי ערב'. והיינו דאמר ר' יוחנן: אלמלי הייתי באותו הדור לא קבעתיו אלא בעשירי, מפני שרובו של היכל בו נשרף. ורבנן: אתחלתא דפורענותא עדיפא.

ויש לעיין האם כשתשעה באב חל בשבת והצום נדחה ליום א' – האם דינו של הצום ככל צום נדחה, או שמא מכיוון שרובו של היכל נשרף ביום י' באב, א"כ כשאי אפשר לקיים הצום בתשיעי, בגלל שבת, בטלה העדיפות של 'אתחלתא דתעניתא' והדריגה לטעם שבעשירי רובו של היכל נשרף, והו"ל כאילו מלכתחילה תיקנו את יום עשירי באב לתענית.

מדבריו נלמד שתענית תשעה באב שנדחית ל' באב אינה נחשבת כתענית דחוייה (לענין דברים שמקילים בהם ב'צום נדחה'), משום שגם י' באב ראוי היה להיות צום ובכי כיוון שבו נשרף רובו של היכל.

ב. אבלות שבצנעה בשבת ט' באב

וכתב הכתב-סופר (שם), דבסברה זו נחלקו שתי השיטות המובאות בשו"ע (סי' תקנ"ד סי"ט) לגבי היתר תשמיש המיטה בשבת שבה חל ט' באב. השו"ע שהתיר תשמיש המיטה בשבת זו, סובר שאין אבלות בשבת זו כלל, אפי' לא בצנעה, מכיוון שבשנה זו התענית חלה לכתחילה ביום י' באב ואינה תענית דחוייה. ואילו לדעת הרמ"א התענית של י' באב נחשבת כתענית דחוייה (שהיא תשלומים לתאריך המקורי שחל בשבת, שאסור לצום בה), ולכן בשבת צריך לנהוג אבלות בדברים שבצנעה, כגון תשמיש המיטה, לימוד תורה, סעודת מרעים ועוד.

שיטת השו"ע יסודה בשו"ת הרשב"א (ח"א סי' תק"כ), שהתיר תשמיש המיטה בשבת זו וכתב: "נראה לי שאין נוהג בו שום אבילות, דהא אמרינן מעלה על שולחנו כסעודת שלמה בשעתו, וכ"ש דלגמרי עקרוה מתשיצי ואוקמוהו אעשירי, ומעיקרא היה ראוי לקובעו בעשירי כדאיתא התם".

בהתאם לשיטתו פוסק השו"ע (בסי' תקנ"א ס"ד) שכשתשעה באב חל בשבת אין נוהגים דיני שבוע שחל בו ת"ב, משום שבמקרה זה אנו אומרים שמלכתחילה תיקנו בשנים אלו את התענית ל' באב, שהוא יום ראשון.

ג. נפק"מ נוספות במחלוקת השו"ע והרמ"א

לפי דברינו, לשיטת הרמ"א צ"ל שדיני

'שבוע שחל בו תשעה באב' נוהגים גם כשט' באב חל בשבת. ואף שהרמ"א החמיר לנהוג בכל תשעת הימים דיני 'שבוע שחל בו' ואם כן לכאורה אין נפק"מ בדבר, עדיין יש נפק"מ למקצת דינים שמחמירים בהם יותר ב'שבוע שחל בו' – כפי שנמנה להלן:

(א.) בשו"ע (או"ח סי' תקנ"א סעיף י"ד) מבואר דאסור לכבס בגדי קטנים בשבוע שחל בו ת"ב. ובמ"ב (שם ס"ק פ"ב) פסק בשם החי-אדם דאף לבני אשכנז המחמירים בכל תשעת הימים, אין להחמיר בבגדי קטנים אלא בשבוע שחל בו תשעה באב ולא לפני כן.

(ב.) לגבי סעודת מצווה שחלה בימים אלו, כגון ברית מילה ופדיון הבן וכדו', כתב הרמ"א (שם סעיף י') שמותר לקיים סעודת מצווה, ואע"פ כן כתב הרמ"א: "ובשבוע שחל תשעה באב בתוכה אין לאכול בשר ולשתות יין רק מניין מצומצם" (שם). וא"כ לשיטת הרמ"א ה"ה בשבוע זה שיש להחמיר.

(ג.) השו"ע (שם סעיף ה') פסק "אסור לעבריות לכבס בגדי העובדי כוכבים בשבוע זה". ובמ"ב (שם ס"ק מ"ג) הביא בשם החי-אדם, דאף לבני אשכנז אין להחמיר בזה אלא בשבוע שחל בו ת"ב.

(ד.) הרמ"א פסק (שם סעיף ג') שבני אשכנז נוהגים להחמיר בכיבוס מתחילת ר"ח אב עד סוף התענית. וכתב הביאור-הלכה (שם ד"ה ואנו נוהגים) דמי שאין לו אלא חלוק אחד רשאי שלא להחמיר מר"ת, ואינו אסור אלא בשבוע שחל בו ת"ב.

וא"כ בכל אלו הדברים, בני אשכנז 'היוצאים ביד רמ"א' צריכים להחמיר אף בשנה שתשעה באב חל בה בשבת.

בעוד היום גדול ורוחץ ואינו משלים תעניתו, לפי שיום טוב שלו הוא. והוסיף המ"ב (שם ס"ק ל"ו) דבכלל זה אבי הבן ואמו והמהל והסנדק. וקשה, הרי לשיטת השו"ע מעיקרא תיקנו שכשט' באב יחול בשבת תתקיים התענית לכתחילה ביום ראשון, ואינה חשובה כדחיה, ואם כן מדוע הקל לבעל ברית ב' באב יותר מברית שחלה בט' באב (ביום חול)?

בשו"ת התעוררות תשובה (ח"א סי' קמ"ו הובא בשו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' כ"ז) מיישב קושייה זו וכותב: "דעיקר חיובו גם ביום שני (הכוונה ל' באב שבו רוב ההיכל נשרף. י.ו.), רק שהקילו ביום זה שאינו כל כך חיוב כיום תשעה באב בעצמו שהוא עיקר חיובו משום אתחלתא דפורענותא וחמיר שלא לדחות אותו גם מפני בעל ברית, משא"כ בשני".

ונראה לבאר דבריו, שמלכתחילה היה ראוי לגזור ב' ימי תענית, בט' באב וב' באב, אלא שמפני החולשה גזרו חכמים רק יום אחד. ובשנה רגילה שחל ת"ב ביום חול – גזרו תענית בתשיעי מפני סברת "אתחלתא דפורענותא עדיף", ובשנה שחל ת"ב להיות בשבת, שא"א לצום בשבת, קבעו לכתחילה את התענית ביום י' באב, שאז היה עיקר שריפת ביהמ"ק. ואעפ"כ מכיוון שנפסק להלכה ש"אתחלתא דפורענותא עדיף" עדיפות זו איננה רק עניין לקביעת מועד התענית אלא היא סיבה להקל בדברים אקראיים שחלו במקרה באותה שנה, כברית מילה החל ביום א', י' באב, ולכן הקלו לבעל ברית מילה לא להשלים את הצום ולרחוץ ולאכול לכבוד השמחה.

ויש עוד נפק"מ במחלוקת זו של השו"ע והרמ"א:

א. קטן שהגדיל ונעשה בר מצווה ביום א' י' באב, אם נאמר שהצום הוא נדחה, א"כ כיוון שהיה קטן ביום שבת א"כ אינו חייב מעיקר הדין בצום, אך אם הצום נקבע ליום א' י' באב, א"כ הרי הוא גדול ביום זה וחייב בתענית (ובלא"ה נוהגים מדין חינוך להרגילו בתענית קודם שהגדיל).^א

ב. יולדת שיום השלושים שלה חל ביום שבת, דהשו"ע פסק (שם סי' תקנ"ד סעיף ו') דיולדת כל ל' יום נחשבת לחולה שאין בו סכנה ואינה צמה, כי לא גזרו תענית במקום חולי. ומעתה אם נאמר שהצום נקבע לשבת ורק נדחה ליום א' מפני כבוד השבת, א"כ הרי היא פטורה מלצום ביום א' מדין יולדת. אך אם נאמר שבשנה זו נקבע הצום מראש ליום א' י' באב, א"כ עברו עליה ל' יום ואשה זו תהיה חייבת בתענית.

ועדיין צ"ע, דשמא הסברה היא שכשהציבור מתענה יש על היחיד להיות שותף בצרת הרבים, וכמו שבשאר איסורי אבלות היולדת חייבת, ה"ה הכא, בלא קשר אם יסוד הצום הוא בתאריך מקורי או שנדחה לתאריך זה, ולפי"ז פשיטא שאותה יולדת חייבת לצום אף אם הצום ייחשב לנדחה. וצ"ע.

ד. מדוע הקלו לבעל ברית בת"ב שנדחה?

לאור דברינו יש לבאר את דברי השו"ע (בסי' תקנ"ט סעיף ט') שפסק שת"ב שחל להיות בשבת ונדחה ליום א' בעל ברית המילה, שחל הברית ביום א', מתפלל מנחה

א. הערת הגר"א נבנצל: אין צריך.

ולא כתב שאם ת"ב חל בשבת אסור כל השבת כפי שפסק בתשמיש המטה לעיל.

ג. שו"ת מהר"ם מלובלין (סי' צ"ט) וכן הט"ז (סי' תקנ"ג ס"ק ב') פסקו דמותר ללמוד כל דבר בשבת, דאם התירו בשר ויין ככל שליבו חפץ, כ"ש לימוד תורה. והוסיף היעב"ץ בסידורו בית יעקב דלא רק שמותר ללמוד תורה בדברים המשמחים אלא שאף אסור ללמוד בדברים רעים ומעציבים.

ד. הגר"א והרש"ל חלקו על הרמ"א שאסר ללמוד בערב תשעה באב מחצות (אפי' ביום חול), וכתב הגר"א בביאורו (סי' תקנ"ג סעיף ב') דהוא חומרא יתירה, וכן כתבו החי"א-אדם והמאמר-מרדכי, והביאם המשנ"ב (שם ס"ק ח'). פוסקים אלו חששו לביטול תורה והתירו אף ביום חול ערב ת"ב אחר חצות ללמוד תורה.

מ"מ דעת הרמ"א להחמיר אחר חצות אפי' בת"ב שחל בשבת. ואף שהמשנ"ב (סי' תקנ"ג ס"ק י') פסק להקל כדעת הט"ז וכתב שיש לסמוך על זה, מ"מ נראה, שלא ראוי לקיים שיעור תורה רגיל בשבת אחה"צ בניגוד לדעת הרמ"א. ומצד שני, אם לא נקיים את השיעור הרי זה יכול לגרום לביטול תורה גדול של הרבים. לכן נראה שיש לקיים את השיעור (ולקיים את דברי חז"ל יר"ש יוצא ידי שניהם), אך לדאוג שהוא יעסוק בענייני החורבן, בהלכה או באגדה, וכך הנהגנו בקהילתנו.

וכתב החת"ס (יו"ד סי' שמ"ז) וכן מובא בכף החיים (סי' תקנ"ד ס"ק י"ז) דיכול לעסוק בשבת זו בהלכות אלה אפילו בחידוש ובפלפול, (אע"פ שהלומד בתשעה באב בענייני האבלות המותרים בלימוד אסור לעשות זאת בחידוש ובפלפול).

בכך מובנים גם דברי המשנ"ב שהוסיף (שם) שמ"מ אף שמותרים לאכול לא יעשו אז סעודה גדולה כמו שעושים בשאר ימים אילו לא היה תשעה באב. והוסיף שם הגר"א נבנצל שליט"א ב"ויצחק יקרא" (שם ד"ה לא יעשו) אבל בשאר תעניות דחיות, חתן וכלה וג' בעלי הברית הפטורים מהתענית רשאים לאכול גם דברי מתיקה. ולפי דברינו הדברים ברורים: בצום דחוי – התירו לבעלי הברית הכול. אך בת"ב שחל בשבת כיוון שלדעת מרן השו"ע בכה"ג תיקנו לכתחילה התענית ביום א' י' באב, שהוא עיקר שריפת מקדשנו, לכן אף שהקלו להנ"ל לאכול, לא הקלו בכל מיני מתיקה וכדו'.

ה. שיעור תורה בשבת שחל בת"ב

ובעניין שאלתנו, האם בט' באב שחל בשבת מותר לקיים אחר חצות היום שיעורי תורה כסדרן, כדעת השו"ע, או שיש להחמיר כדעת הרמ"א שכתב (בסי' תקנ"ד סעיף ב') "ונהגו שלא ללמוד תורה בערב ט' באב מחצות היום ואילך כי אם בדברים המותרים בט' באב, ולכן אם חל בשבת אין אומרים פרקי אבות", ואם בערב תשעה באב (ח' באב) שחל בשבת אסר זאת הרמ"א, לכאורה קל-וחומר שיש לאסור בשבת שחל ט' באב להיות בתוכו! ובפוסקים מצינו מחלוקת בדבר זה.

א. הלקט-יושר (תלמיד תרומת הדשן) כתב דאסור ללמוד דברים המשמחים כל היום כולו, דלעניין זה הוי כתשעה באב רגיל.

ב. במהרי"ל (הלכות ת"ב) מבואר, דדין שבת זו כדין כל ערב ת"ב ואסור לאחר חצות, ולכן לא היה אומר פרקי אבות בשבת זו. ולכאורה זו שיטת הרמ"א שאסר רק מחצות,

ללמוד הוא מחשש לשמחה של מוצאי שבת, שאז מתחילה התענית.

ז. סיכום

א. נחלקו הפוסקים לגבי מעמדו של תשעה באב שחל בשבת. לדעת השו"ע בשנה זו נקבע לכתחילה התענית ביום י' באב ואין בה דין "שבוע שחל בו תשעה באב". ולדעת הרמ"א עיקר היום הוא בשבת, והתענית נדחית ליום א' מפני כבוד השבת, ויש לה דין תשלומין, ולכן נוהגים בשבת זו אבלות בצנעא.

ב. תשעה באב שחל בשבת, אין לקיים מחצות ואילך שיעור לרבים בענייני תורה רגילים, אלא יש לקיים שיעור תורה העוסק בענייני החורבן ותשעה באב, בהלכה ובאגדה.

ג. יחיד שקשה לו ללמוד בעניינים אלו, יכול לסמוך על הט"ז וכפסק המ"ב (סי' תקנ"ג ס"ק י') וללמוד תורה כהרגלו, מכיוון שהרבה אחרונים הקלו בדבר.

ד. אף שיעור תורה לנוער המתקיים בשבת לאחר חצות היום, לכתחילה יש לקיימו בענייני החורבן, אך אם לא ניתן, עדיף לא לבטל תורה ולקיימו בכל ענייני תורה האחרים.

ו. הבנה מחודשת באיסור לימוד תורה בערב תשעה באב

ועדיין דברי הרמ"א קשים, שאם החילוק בין תשמיש המטה שאסר לבין לימוד תורה הוא שתשמיש המטה הוא דברים שבצינעא, ונוהג בשבת זו אבלות בצנעא, ולעומת זאת לימוד תורה הוא בכלל 'דברים שבפרהסיא', ואין אבלות בפרהסיא בשבת, וא"כ כיצד אסר הרמ"א ללמוד בשבת לאחר חצות? וכיצד יענה לקושיית הט"ז – שאף 'סעודת שלמה בשעתו' המשמחת את הלב הותרה בשבת, ולכאורה ה"ה שהיה צריך להתיר לימוד תורה?

ובשו"ת חת"ס (או"ח סי' קנ"ז) תירץ, דהאיסור ללמוד תורה בשבת אחה"צ אינו משום אבלות דשבת גופא, שהרי התירו להעלות על שולחנו כסעודת שלמה בשעתו, אלא משום דדרכה של תורה דגם לאחר גמר לימודו עדיין שש ושמח ומשתעשע בה, ולכן אסור ללמוד ערב ת"ב לאחר חצות, מחשש שישמח בליל תשעה באב שכבר התחיל התענית.

ובכך מיושבת מדוע אסר הרמ"א (בסי' תקנ"ג ס"ב) רק ללמוד תורה רק לאחר חצות – משום שבשבת אין כלל תענית, וכל האיסור